

5.2. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine

Peeter Torop

Sissejuhatus

Kultuur põhineb inimeste suhtlemisel ja peamine suhtlusvahend on inimkeel. Eesti olemisel avatud maailmas on kultuuri seisukohast kaks olulist tahku. Territoriaalse kultuuriruumina asub Eesti kahe mitmekesisuse piiril. Üks mitmekesisus puudutab Eesti kohalikke identiteete ja keeli. Olgu näiteks võrukeelne algkool ja raadiosaated. Teine mitmekesisus puudutab Euroopat. Kuulumine riikide ühendusse on toonud kaasa suurema vajaduse vahendada teisi endale ja ennast teistele, olla tõlkiv ja tõlgendav Eesti. Virtuaalse kultuuriruumina on Eesti osa rahvusvahelisest kultuuriruumist, tegemist on avatud Eestiga avatud maailmas. Kultuuriidentiteedi seisukohast tähendab see kohaliku ja rahvusvahelise kultuuri dialoogi vajadust. Dialoogi raskendavad kultuurikogemuse ja -mälu erinevused. Kultuurikeelte identiteet põhineb keeleoskusel. Avatud maailmas voogab kultuuri uusi tehnoloogilisi võimalusi, teemasid ja väljendusvahendeid. Aga ka uusi väärtushinnanguid.

Oma ja võõra kokkupuutes võib kultuur uueneda, aga selles võib tekkida ka konflikte. Seetõttu on kultuurides eriline koht enesekirjeldusel. Inimarengu aruanne on üks enesekirjelduse viise. Artikli seisukohast on oluline esile tuua 1) kultuurikeelte mõistmise seosed kultuurimälu ja -kogemusega, 2) kultuurikeelte mõistmise raskused oma ja võõra kokkupuudetes, 3) kultuurikeelte vahendamine ning nende seosed trans- ja ristmeediali-

ses keskkonnas ning 4) kultuurikeelte ja kultuuri kirjelduskeelte õpetamise olulisus ning humanitaarhariduse arendamise vajadus kui kestliku ühiskonna probleem.

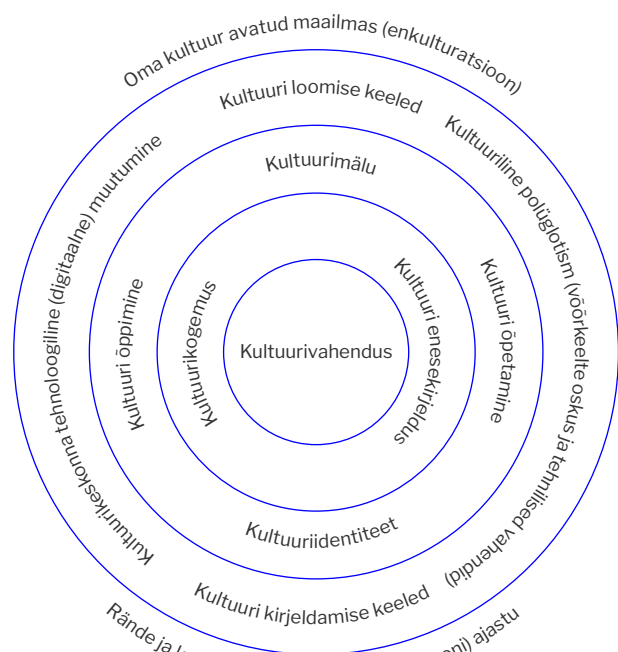
Kultuuride võime end kirjeldada on universaalne tunnus. Enesekirjelduse võimel põhineb nii dialoogivõime teiste kultuuride kui ka iseenda erinevate osadega. Dialoog enda ja teistega aitab luua kultuuri enesemudelit ehk minapilti. **Kultuur on rikas, kui ta loob ja kasutab enesekirjelduseks võimalikult palju erinevaid keeli, mis muudavad tema minapildi eripalgeliseks. Kultuuri teeb nagu loodusegi rikkaks mitmekesisus.** Kuid kultuuri mitmekesisusse kuulub ka kultuurienesekirjeldust tagavate keelte mitmekesisus. Sidusas kultuuris moodustavad enesekirjelduslikud keeled mitmeastmelise süsteemi. Sel moel tekib seos üksiku ja üldise vahel ning kui üks kirjelduskeel tõlgib nähtavaks mingi kultuurikogemuse, siis see kirjelduskeel on omakorda tõlgitav kõrgema üldistusastmega kirjelduskeelde. Näiteks ekraniseeris režissöör Elmo Nüganen Albert Kivika romaani „Nimed marmortahvil“ (2002). Esimene hinnang filmile oli poliitiline, sest nii tollane president kui ka peaminister nimetasid seda suurteoseks. Järgmine kirjeldustasand oli võrdlus romaaniga ja uute teemade toomine filmi võrreldes romaaniga. Rahvusvahelisel taustal filmi kirjeldades nähti seost Hollywoodi lahingufilmidega. Ja kõrgeim tasand oli selle filmi kui kunstilise terviku analüüs teiste tollaste eesti filmide taustal. Igal kirjeldustasandil tekkis oma kirjelduskeel. Muidugi on keele mõiste selles arutluses avar ja selle

sõna mitmuses kasutamine tähistab lihtsalt loomuliku keele (siinsel juhul eesti keele) erinevaid kasutusviise: argisest kõnekeelest kriitika kaudu erinevate teaduste terminoloogiliste süsteemideni.

Kultuurikeskkonnast tulenevalt oleneb kultuurikogemus peale vahetu elukogemuse ka kultuurilisest mälutehnikast, isikliku ja kollektiivse mäluga ning seega minevikuga ümberkäimise viisist. Teiselt poolt on kultuurikogemus seevastu kultuuriidentiteedi loome ja taju alus. Kui aga käsitleda kultuurikogemust veelgi olemuslikumal tasandil, jõuame kultuurivahenduse (s.t kultuuri vahendatuse) mõisteni. See on inimese ja kollektiivi võime mõista tegelikust, otsest kogemust selle vahendatuses tavakeelde, erinevatesse kultuurikeeltesse ja -meediumitesse, kirjanduse, filmi, teatri ja kunsti keelde. Nende tinglike kultuurikeelte valdamise tase määrab ära enesekirjelduse, kultuurilise autokommunikatsiooni viisi ja taseme (vt Ojamaa, Torop 2015). Vahetult kultuurikogemusel põhinevast enesekirjeldusest sünnib tasakaal kultuuri omandamise (õppimise) ja valdamise (tarbimise, jagamise, õpetamise) vahel. Ja see tasakaal oleneb omakorda kultuuri loomise ja kultuuri kirjeldamise keelte tasakaalust. Selle tasakaalu mõjutaja on olulisel määral kultuurikeskkonna tehnoloogiline muutumine alates argikultuuri digistumisest (digiteleviioon jms) kuni kultuurilise polüglotismini, millesse kuulub võõrkeelte oskuse kasvu kõrval ka tehnilise kompetentsuse ja digitaalse kirjaoskuse kasv (vt joonis 5.2.1).

Siiski ei saa unustada, et lokaalne identiteediprotsess ja kohanemine oma kultuuriga (enkulturatsioon)

Joonis 5.2.1. Kultuuri mõistmise väli tänapäeva maailmas

Allikas: autori joonis.

toimuvad avatud maailmas ja paratamatult suhestuvad sellega. Üha enam tuleb ka kultuuriprotsessides arvestada nii sisse- kui ka väljarändega, mis omakorda tähendab otsest suhestumist teiste kultuuridega ja paratamatult osalemist akulturatsioonis, vahetus kokkupuutes kultuurierinevustega. **Kultuuri seisukohast on avatud maailmas oluline nii inimeste kui ka tekstide ränne.**

Protsessi seisukohast on kultuur suhtlemise ja vahendamise süsteem. See süsteem on tasakaalus, kui uued sõnumid kultuuris põhinevad ühisel või üheselt mõistetaval kultuurikogemusel. Ühise kogemuse tagamisel on oluline, et sõnalise (verbaalse) info kõrval eksisteeriks ka pildiline (visuaalne) ja sõnalis-pildiline (audiovisuaalne) info. Näiteks on identiteediurija Anthony Smith jõudnud seisukohale, et sõnalises märgisüsteemis ajalugu vajab pildilise ja sõnalis-pildilise märgisüsteemi tuge ning et kõrvuti toimivad ajaloo-teaduse, kirjanduse, maalikunsti ja filmikunsti keeled (Smith 2000: 45). Rahvuslik ajalugu koosneb ühelt poolt märgisüsteemide hierarhiast ja teiselt poolt sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise esituse vahekorra. On kultuure, kus ajalooline maal või ajalooline film on erinevatel põhjustel olnud väga vähe viljeldud. Kui pildiline märgisüsteem ei kuulu aktiivsesse kultuurikogemusse, siis võib ajaloo visualiseerimine viia ootamatute konfliktideni. Võib öelda, et sõnalises märgisüsteemis tava-pärane võib visualiseerituna muutuda vastuvõetamatuks või tekitada šoki.

5.2.1. Kultuurikeeled ja kultuurimälu

Üks selline näiteks on toiduainetööstuse liidu rapsiõli reklaamikampaania (2010), mis tekitas konfliktse mõistmise (vt joonised 5.2.2 ja 5.2.3).

Trükireklaami saladuse (salapärase väärtuse) teemat toetas teleklipi religioosne muusikaline taust. Mingit muud selgitust reklaamtekst ise sihtrühmale ei pakkunud, seega tekkis paratamatult küsimus, millisele taustsüsteemile eestlaste kultuurimälus reklaam viitab. Eestlaste kultuurikogemuse aktiivsesse ossa kuulub teave rassismiga seotud Ku Klux Klanist ning kapuutsid reklaamil tekitasid kohe assotsiatsioone selle rassistliku liikumise riietumistavaga (vt joonis 5.2.4).

Alles pärast konflikti puhkemist meedias osutati tegelikule ajaloolisele eeskujule, mis oli ühtlasi eeskuju ka Ku Klux Klanile – *semana santa*'le (vt joonis 5.2.5). Hispaanias on see tänini elujõuline traditsioon ja seotud lihavõttepühade rituaalidega. Rituaali tege-laste teravatipulised kapuutsid väljendavad patukahetsust ja kurbust. Kogu Kristuse kannatuste aja on rituaali järgijatel kapuutsid peas. Need võetakse ära alles ülestõusmispühäl.

Joonis 5.2.2. „Rapsiõli saladus“ telereklaamina

Tellija Eesti Toiduainetetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett. TV produktsioon: Rudolf Konimois Film. Režissöör Kaido Veermäe.

Joonis 5.2.3. „Rapsiõli saladus“ trükireklaamina

Tellija Eesti Toiduainetetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett.

Semana santa traditsioon on tavalisele eestlasele tundmatu ja saladus kui võtmesõna ning religioosne muusika ei suutnud tekitada õigeid seoseid ega takistada seoste tekkimist rassismi temaga. Mõned näitlikud pealkirjad ajalehtedest: „Toiduliit pani rapsiõli reklaamima salaseltsi Ku Klux Klan esindajad“ (Postimees 3.08.2010), „Rapsiõli reklaami tootnud agentuur: see pole KKK“ (Postimees 4.08.2010), „Rapsiõli reklaam muutub rassismisüüdistuste tõttu“ (Eesti Päevaleht 5.08.2010).

Tegemist on reklaamikampaaniaga, mille saatus iseloomustab hästi pöördelisi aegu. Eesti sattumine avatud maailma tõi kaasa kiired muutused. Kuid kultuuri erinevad kihid muutuvad erineva kiirusega. Kiiresti muutub info tarbimise viis. Rahvusvahelised telekanalid ja veebiväljaanded eeldavad kiiret kohanemist inglise keelega. Igapäevane vajadus vene keele järele kaob. Kuid mälu ei saa nii kiiresti ümber korraldada. Samal ajal suhestub uus teave muu maailma kohta mälus varem talletatuga. Kui aga uus teave eeldab teistsugust kultuurimälu, siis tekib olukord, kus sama asja on võimalik mäletada kahel viisil. Tulemuseks on mitmeti mõistmine või mittemõistmine.

Teine kultuurimäluga seotud näide pärineb 2004. aastast. 1939. aasta Molotovi–Ribbentropi pakt jättis

Joonis 5.2.4. Klu Klux Klani rüü ja kapuuts, mis pärinevad 1920.–1930. aastatest

Allikas: väljaanne prweb.com <http://ww1.prweb.com/prfiles/2011/03/08/4739704/KluKluxKlanRobeemail.jpg>.

Joonis 5.2.5. *Semana santa* Hispaanias: Kristuse ülestõusmise saladuse teadjad

Allikas: Wikimedia Commons, foto Willtron.

Eesti Nõukogude Liidu mõjualasse ja Teise maailmasõja käigus okupeeris Nõukogude Liit Eesti kaks korda ning üks kord Saksamaa. Eestlasi mobiliseeriti mõlemasse armeesse: kolmandik Teises maailmasõjas võidelnud eestlastest kuulus Punaarmeesse, kaks kolmandikku Saksa armeesse. Punaarmees võidelnud eestlasi tunnustas nõukogude võim. Iseseisvuse taastamine tõi kaasa võimaluse tunnustada ka Saksa armees võidelnud eestlasi. Mõlemal poolel võitlejad olid ajaloo ohvrid ja Eesti riigi ning tema ajaloo seisukohast ei olnud ühed teis-

test paremad ega halvemad. Kuid selleks ajaks hinnati Euroopas kommunismi ja fašismi täiesti erinevalt. Eestil kui väikeriigil oli väga raske oma erilist ajalugu maailmale selgitada. Eestlased ja muud eurooplased mäletasid Teist maailmasõda erinevalt. Maailm oli avatud Eesti, kuid mitte tema lähiajaloo jaoks.

Saksa armees teeninud sõjaveteranide eestvedamisel püstitati ausammas, millel on tekst „Eesti meestele, kes sõdisid 1940–1945 bolševismi vastu ja Eesti iseseisvuse taastamise nimel“ ning Eesti Leegioni mundris auto- maadiga sõdurit kujutav bareljeef. 2004. aasta augustis Lihulas püstitatud sammas oli varem seisnud pisut üle nädala Pärnus ja valitsuse käsul maha võetud. Ka Lihulas võeti sammas valitsuse käsul septembri alguses maha ning oktoobris tagastati see omanikule kohtuotsusega. Nüüd seisab sammas Eesti vabadusvõitluse muuseumis Lagedil (vt joonis 5.2.6).

Joonis 5.2.6. Lihula sammas Lagedil

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Kultuurikeelte kontekstis oli tegemist kahe probleemiga. End avatud maailmas esitledes soovis Eesti valitsus vältida muu maailma süüdistusi fašismilembuses. Kuigi tuntud olid president Lennart Mere ütlused fašismi ja bolševismi või natsismi ja kommunismi sarnasusest eestlaste jaoks. Väikerahva ajaloos olid nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liit (varem Venemaa) Eesti territooriumi okupeerijad: ühe mündi kaks poolt. Aga oli ka teine probleem. Lihula sammas Saksa mundris Teises maailmasõjas võidelnud eestlaste auks oli lihtsalt selle visuaalne ülekordamine, millest juba aastaid oli ilmunud nii memuaare kui ka ülevaateid. Kuid meedias ei olnud veel harjumuspärane näidata fotosid eestlastest Saksa vormis, teatris ja kinos ei olnud repertuaaris etendusi ega filme, mis oleksid vaatajaid harjutanud Saksa mundri nägemisega eestlaste seljas. Eestis puu-

du iseseisvuse taastamise tingimustes visuaalse keele kasutamise kogemus oma ajaloo selgitamiseks. Samuti puudus see kogemus valitsusel. Sambal kujutatud sõdur oli stiliseeritud, tema mundril puudus haakrist või SS-i sümbol, vaid krael oli Eesti Leegioni tunnus, Vabadussõja ristilt tuntud käsi mõõgaga, ning käisel Eesti lippu markeeriv embleem (vt joonis 5.2.7).

Joonis 5.2.7. Eesti Leegioni krae- ja käiseembleem ning Vabadussõja rist

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Sellest hoolimata hakati meedias sammast natslikuks nimetama. Seega oli konflikti üks põhjusi ajalookeelte puudutamine (vt Torop 2012a). Vähene kultuurikogemus, veel väiksem visuaalne kogemus oma ajaloo mõistmisel ja enesekirjelduse raskused, eriti oma ajaloo eripära selgitamise raskused maailmale, isegi Euroopale, nii valitsuse kui ka massimeedia tasandil – kõik see moodustas suurema osa konflikti põhjustest. Lihula samba mahavõtmisel ja ümberpaigutamisel oli kultuurikogemuse seisukohast ka positiivne pool, sest meedias hakkas ilmuma üha rohkem artikleid ja pildimaterjali nende eestlaste kohta, kelle saatuseks oli viimases sõjas Saksa mundrit kanda. Oma osa on uue ajalookeele juurutamisel ka Mart Laari rikkaliku fotomaterjaliga raamatutel „Eesti Leegion sõnas ja pildis“ (2008) ning „Eesti sõdur II maailmasõjas“ (2009). Hakkas tööle kultuuri autokommunikatiivne õpetamismehhanism, eestlastele hakati nende ajalugu peale kirjalike tekstide ka piltide abil selgitama. Selle protsessi sõnalis-pildilise jätkumise näide on Elmo Nüganeni lavastatud ajalooline mängufilm „1944“ (2015). Filmi tegevus toimub Eestis ja sündmusi käsitletakse nii Vene kui ka Saksa mundris eestlaste pilgu läbi. Režissöör on seda ka lepitusfilmiks nimetanud. Teekond Lihula samba mahavõtmisest filmi „1944“ on näide kultuurist kui õppimisprotsessist ja sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise ajalooseletuse seostest.

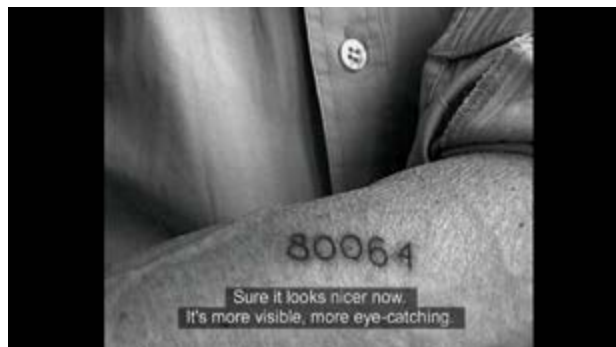
5.2.2. Kultuurikeeled ja identiteet

Kultuur ja selle sees olevad erinevad kunstiliigid ning valdkonnad teadvustavad end identiteedi kaudu. Kultuuriline identiteet on sealjuures põimunud sotsiaalse identiteediga. Siiski võib tekkida olukordi, et kultuur ja sotsiaalne tegelikkus satuvad vastuollu. Ühel ajal on kunsti nautimise ja mõistmise jaoks oluline tunda kunstistiile ja näiteks nautida impressionistlike, kubistlike, sürrealistlike ja abstraktsete maalide erinevusi, kuid teisel ajal hakkab kunst oma tinglikkust näitama tegelikkuse piirile ohtlikult lähedal. Hüperrealism näiteks slaidimaalina pakub kummastatud tegelikkust, kuid liikuva pildi ja ekraanide tulek näitusesaalidesse asetab vaataja juba keerukamasse olukorda. Piltide näitamise kõrval hakkavad kunstimuuseumid lugusid jutustama. Peab olema kannatust videod lõpuni vaadata, sest aeg on ruumiga võrdväärne. Igal eksponaadil on oma lugu. Kui neid eksponaate on palju kokku pandud ja kui videokunst vaheldub maalikunstiga, siis võib tähtsaks osutada ka näituse lugu.

Kuraatorikunst kui näituste kokkupanemise ja lugude jutustamise ning esitamise kunst on muutunud tänapäeva kunsti oluliseks osaks. Näiteks oli 2015. aasta veebruaris–märtsis Tartu kunstimuuseumis kuraatori näitus „Minu Poola. Mäletamisest ja unustamisest“. Näitus koosnes ühest dokumentatsioonist (Varssavi Jeruusalemma avenüüle installatsioonina kunstpalmi ehitamisest), ühest koomiksist (mille autor on Rootsi päritolu ameeriklane ja koomiksi teema holokaust Poola näitel), ühest suurest mustvalgest fotost, ühest õlimaalist (autorid eestlased), ühest installatsioonist (Varssavi poolakeelne nimi süütenõõrina) ja kolmest videost (kokku umbes 25 minutit). Lisaks 41-leheküljeline trükkis kuraatoritekstiga eesti ja inglise keeles.

Poolakatelt oli ühes näituseruumis ülisuur foto, ühe koonduslaagri vabastamise hetkel jäädvustatud ja laialt tuntud kroonikakaader okstraadi taga seisvatest vangidest, kuid tehtud taaslavastusena, millelt vaatab vastu lõbus seltskond. Sama ruumi teises seinas oli suur ekraan ja sellel jooksis üle kümne minuti kestev video: poliitiku kõne tühjale mahajäetud staadionile Poolast ja selle juudi kogukonnast ning holokausti tekitatud tühimikust ühiskonnas, süütundest, leppimisest ja unustamisest. See on keeruline lugu, mis nõuab tõsist süvenemist nii sõnalise kui ka sõnalis-pildilise esituse tasandil. Teises ruumis esitati kaht videot, mis juudi kogukonna survele näituselt eemaldati ja meediamaterjalide näitamisega asendati. Ühel neist mängisid alasti inimesed koonduslaagri kunagises gaasikambri kulli ja teises laskis endine vang uuendada koonduslaagris kaele tätoveeritud numbrit (vt joonis 5.2.8).

Joonis 5.2.8. Kaader Artur Żmijewski videost „80064“

Allikas: Artur Żmijewski video „80064“.

Tegemist oli kuraatorinäitusega, kindla nime all ellu viidud kontseptsiooniga. Näitus peaks olema tervik, mille iga osa saab mõtte tervikuseose kaudu. See tähendab, et iga eksponaadi puhul on tähtis selle funktsioon näituse kontekstis ja see annab võimaluse iga üksikut teost tõlgendada. Juhtus aga, et paari videoteost vaadati eemalt, isegi muuseumis käimata. Neis nähti holokausti mõnitamist, kuid ei tahetud lugeda ega arvestada muuseumisaalis pakutavat infot ega kuraatori koostatud trükist. Keelduti nägemast kunsti. Muuseum pakkus kompromissi näidata neid kaht videot giidi juuresolekul, s.t seletusega. Kohalik juudi kogukond sellega ei nõustunud. Tulemusena asendati videod meediakajastuste ülevaatega. Muuseum ei leidnud võimalust surve all kunsti kunstina näidata ja teda kureeriv kultuuriministeerium ei näinud võimalust tõestada vaatajaskonnale ning üldsusele, et kunst võib olla keeruline ja võõras, kuid sellest hoolimata kanda väga olulist sõnumit. Just traumaatilise mäluga seotud kunstil on tihti korraga valu tekitav, kuid samal ajal ka selgitav ja isegi tervendav mõju.

Üldisel tasandil tuleb nentida, et eesti kultuur ei suutnud kõnealust näitust omaks võtta nii muuseumist, ministeeriumist kui ka meediast tulenevatel põhjustel. Kunsti säilitavad, kaitsvad ja populariseerivad institutsioonid ei suutnud end ega kunsti kaitsta vähikliku rünnaku eest. Igal ühiskonnal on oma traumamälu ja kunsti üks võime on pakkuda traumateraapiat. Kuid seda tihti keerulisel viisil. Et seda mõista, on vaja piisavat kultuurikogemust. Kokkuvõttes eemaldati näituselt mitte ebasünnis kunstiteos, vaid poolakate üht suhtumist holokausti peegeldav teos, osa „Minu Poolast“.

Esitatud näide osutab, et avatud maailmas on oluline mitmekesine kultuurikogemus ja võime eristada esteetilist ning sotsiaalset ideoloogilist. Üks asi on hinnata kunsti sotsiaalset rolli. Teine asi on taandada kunsti olemus sotsiaalsele ja hinnata kunstinäitust väljaspool kunsti. Kolmas asi on tunnustada kunsti, konkreetsel juhul videokunsti, keel üheks võimalikuks kultuurikeeleks ja seega ka üheks võimalikuks elukogemust tõlgendavaks keeleks. Selle keele mõistmine eeldab omakorda analüütilisemat kirjelduskeelt. See on olukord, mis paneb kultuuri enesekirjeldusvõime proovile. Ja see

on näide sellest, kuidas kultuur kui süsteem ei toimi, kui selles ei leidu piisavalt kirjelduskeeli ega nendega seotud oskusi, kui puudub kultuuri eri tasandite sidusus.

Kultuuriprotsessi keskmes olev kultuurivahendus määrab kultuuri tundmise taseme, sest kultuurikogemus hõlmab isiku või kollektiivi võimet tegelikkust ise kirjeldada ja samal ajal olemasolevaid (teiste tehtud) kirjeldusi hoomata. Kultuurikogemusse kuulub ka nõustumisvõime, sallivus. Praegused massilised rahvaste ränded, nii vabatahtlikud kui ka sunniiviisilised, ja selle tulemusel tekkivad kultuurikontaktid ei ole midagi uut. Kirjeldatud „Minu Poola“ näitus tõestab ilmekalt nõustumisvõime ja sallivuse vajalikkust meie kultuurikogemuses. Siia kõrvale võib asetada optimistlikuma näitena samuti meedias võimendunud eestlaste valulise reaktsiooni Sofi Oksaneni viisile kujutada oma romaanis „Puhastus“ (2008) eestlaste traumamälu. Kuid ometi jätkus lugejaid raamatule ning vaatajaid teatri- ja filmiversioonile. Kultuurilises autokommunikatsioonis tekkis eristus faktilise ajaloo ja selle kunstilise kujutamise vahel ning see sai aluseks sallivusele, võõrastava kirjelduskeele omaksvõtmisele.

Arvamise ja analüüsi vahekord kultuuri mõistmisel ning mõtestamisel on kultuurikeelte arengu ja staatuse küsimus. Ühe kultuurinähtuse või kunstiteose paljustest tunnustest just mitteolemuslikest lähtumine ja olemuslike mahavaikimine tõstatab kultuuris küsimuse professionaalsusest ja kutse-etikast mingi kultuurikeele valdamisel või tõlgendamisel. Avaramas plaanis on see humanitaarteaduste ja -ainete õpetamise ning humanitaarse mõtlemise taseme küsimus, meie kooli ja kõrgkooli staatuse probleem.

5.2.3. Kultuurikeelte tõlkimine kultuuri kirjeldamise keeltesse

Inimarengu seisukohast tänases avatud maailmas on olulised kultuuri sidusus ja püsivus. Mõlemad on tihedalt seotud nii kultuuri sisedialoogi kui ka muu maailmaga suhestumisega. Sisedialoog põhineb kultuuri autokommunikatsioonil, kultuuri võimel enda koostisosi mõtestada. Seega on kultuuri arengu seisukohast oluline, et kultuuri loomise keeled oleksid kultuuri vastuvõtjale arusaadavad. Soovi aru saada võivad tekitada kunstiteosed ise, arusaamisele ja kultuurisuhtlusele kaasa aidata saavad aga tõlgendajad, kultuuri erinevate valdkondade kriitilised hindajad. Selles kultuurivahenduse olulises valdkonnas on aga alati olnud palju probleeme.

Uue meediaga seoses tuleb kohe meelde mõiste „uue meedia kirjaoskus“, kuid traditsioonilistes valdkondades püütakse seda alles juurutada. 21. sajandi kirjandus-, kunsti-, muusika-, teatri- ja filmikriitika

ühisjoon on Eestis kriitika aluste õpetamise ja õppimise vajaduse tunnistamine. Põhjuseks peetakse ühelt poolt kriitika vähest analüütilist võimekust, arusaamist oma meetoditest, oskust mingi kultuurivaldkonna eripära süvitsi mõista. Teine põhjus on kriitikat avaldavate, seega tagasisidet pakkuvate väljaannete vähenemine ja kriitikute liigne sõltumine väljaannete maitsest ning hoiakutest. Siiski on kõikides kultuurivaldkondades ühine arusaam, et **kultuuri tegemise tase ja tehtu analüüsi tase on omavahel seoses ja mõlemad on kultuuri arengu jaoks olulised** (vt Torop 2012c).

Üks kultuurile kompleksse lähenemise näide on filmitegijate tulevikuvision (vt põhjalikumalt Torop 2012b), mis on koondatud dokumenti „Eesti filmi arengusuunad 2012–2020“. Dokumendis käsitletakse filmi kui kunsti, filmi kui meelelahutust ja filmi kui majandusharu, mis on omavahel tihedalt seotud ning neljanda punkti alus – film kui identiteet: „Headest filmidest saavad kultuuri tüvitekstid. Nad kehastavad teadvust, mille kaudu inimesed oskavad ühe kultuurilise identiteedi raames üksteisega suhestuda. Sellisel kujul on filmid osa haridusest. Lõpuks on ju oluline seegi, et film võib käivitada diskussiooni, mille käigus vaieldakse selgeks suuremaidki teemasid. (...) Ehkki eesti kultuuriloomes on osaletud nii ladina, saksa, rootsi kui ka vene keeles, on Eesti ilmselt ainus koht maailmas, kus tehakse eestikeelseid filme. See viimane on aga üks olulisemaid aspekte eriti noorte jaoks kohaliku kultuuri „legitimeerimiseks“ paljude teiste valikuvõimaluste hulgas.“

Filmi osatähtsus identiteedi kujundamisel oleneb ka filmide tõlgendamise viisist ja tasemest. „Eesti filmi arengusuunad 2011–2015“ on dokument, milles on väga hästi mõistetud filmikultuuri olemust. Film nagu iga teinegi kunstiilik on kultuuri osa loomunguna, kuid loomine ei eksisteeri vastuvõtjata ja kinopileti passiivse ostja ning filmi vahele jääb hulk tõlgendustasandeid: filmile ja selle loojatele, vaatajatele või mõlemale suunatud. Tõlgendustasandid moodustavad Eesti filmi tagasisideviisid. Seetõttu on kõnealuses dokumendis käsitletud ka filmiajalugu ja -teadust: „Filmiteaduse toetamine aitab tagada, et uued filmitegijad mõistavad meie ühist ajalugu, et filmikunstnike teadmised ja oskused talletatakse ning et üks filmivaldkonna olulisi tagasisidemehhanisme, filmikriitika, on kõrgel tasemel.“

Igas kultuurivaldkonnas jõuame arengust rääkides välja arusaamani, et **uute kultuurikeelte loomine ja innovatsiooni tekitamine peab käima käsikäes uute kultuuri kirjelduskeelte loomisega**. Uute kultuurikeelte teke eeldab ka uute kultuuri kirjelduskeelte teket. Avatud maailmas on mõlema tekkes järjest olulisem digitehnoloogia areng ja sellega seotud osalus kultuur, millega kaasneb isiklikum kultuuritarbimine ning selle vahendamise viisid, näiteks blogide ja sotsiaalmeedia kaudu. Ühtlasi viib see arutlused tihti humanitaarhariduse mitmekesisuse ja kvaliteedi probleemideni.

5.2.4. Uued kultuurikeeled ja kultuuri õpetamine

Filmi põhjal ei kirjutata ainult trükitekste, vaid ka mitmesuguseid sõnalis-pildilisi või multimeediatekste, näiteks filmiblogisid või lühiparoodiaid. Tekkinud on kaks paralleelset mõistet. Nagu kultuuriprotsessidel on kaks suunda, kultuuripoliitika ja institutsioonide kujundatav ning üksikloojate ja loominguiliste kollektiivide loovusel ja eneseväljendusel põhinev, nii saab eristada ka transmeedialist ja ristmeedialist kultuurikäsitlust. Transmeedialine kultuurikäsitlus tähendab samade lugude korduvkasutust eri meediumides: romaanist saab film või teatrietendus, koomiks või arvutimäng (vt Torop 2011: 78 jj). Ühest meediumist teise tõlkimine on kultuuriloos tavaline, kuid uue meedia tingimustes saab kõiki selle protsessi tulemusena tekkivaid tekste samal ajal tarbida. Tekib transmeedialine looilum ja selles digitaalset lugemine, milles meediumid üksteist täiendavad ning kultuurikogemust rikastavad.

Sellist lugemist on hea ära kasutada hariduses. See juhib meid ristmeedialise kultuuriprotsessi juurde, mille alus on eri meediumite sihipärane ärakasutamine samade sõnumite toimetamiseks sihtrühmani turunduses, hariduses või poliitikas (vt Saldre, Torop 2012). Nii transmeedia kui ka ristmeedia (mõne autori jaoks need ongi sünonüümid, siin mitte) tehnoloogilised võimalused on universaalsed ja kultuuripiire ületavad. Eesti ristmeedia näitena võib nimetada Rainer Sarneti filmi „Idioot“ (2011) Fjodor Dostojevski samanimelise romaani põhjal, mille turuletoomine algas tutvustamisest nii eesti kui ka vene koolide kirjandusõpetajatele. Sellega kaasnes ka võimalus saada pedagoogiline DVD katkenditega filmist ja tutvuda metoodilise materjaliga koolide jaoks, s.t filmiprojekt oli ühtlasi ka hariduslik projekt.

Kultuuri õpetav funktsioon avaldub neljal põhilisel viisil: 1) tõlkimine ühest meediumist teise, 2) uute või uudsete kultuurikeelte juurutamine, 3) kultuurisündmuse sidumine haridusliku sündmusega turundusprotsessis, 4) kultuurilise kirjaoskuse arendamine. Tõlke puhul ühest meediumist teise muutub väga oluliseks tõlgendamine, sest erinevalt loomulikust keelest ei ole erinevad kultuurikeeled, näiteks sõnaline pildiliseks, üheselt tõlgitavad. Näitena võib nimetada Eesti esimese animeeritud luulekasseti „Must lagi“ („Black ceiling“, 2007), milles seitse animaatorit tõlgendavad seitsme eesti luuletaja üht luuletust. Samal DVD-l kõlavad tekstid suuliselt, osalt ka tõlkes inglise keelde, lisaks on neid tekste võimalik ise lugeda. Siia valdkonda kuuluvad põhimõtteliselt kõik kirjandusteoste filmilinale ja teatrilavadele viimised. „Must lagi“ on ka kultuuri eneseesitluse hea näide teiste kultuuride esindajatele. **Lisaks muude kultuuride vahendamisele oma kultuuri**

jaoks on üha tähtsam oma kultuuri tõlkimine ja tõlgendamine muu maailma jaoks – nii avatud maailmale tutvumiseks kui ka sellest maailmast rände korras kohalikku kultuurikeskkonda saabujate jaoks. Visuaalne ja audiovisuaalne vahendamine on kõige kiirem, kuid võib tekitada ka mitmetimõistmisi ja mõistmatust. Pildilise ja sõnalise kultuuritõlgenduse vahekord eeldab regionaalsete (ida-lääs), religioossete (kristlus-islam), hariduslike (maa- või linnainimesed, rohkem või vähem haritud) jms külgede arvestamist. Ühelt poolt vajab see kultuuripoliitilist strateegiat, teadlikku suunda rahvusvähemusrühmadele, aga ka massikultuurilistele harjumustele. Teiselt poolt kergendab kultuuri mõistmist ja sellega kohanemist kultuuri enda seostumine rahvusvahelise kultuurikogemusega.

Uute keelte juurutamise näiteks sobib Martti Helde küüditamisfilm „Risttuules“ (2014), mis ühelt poolt seostub rahvusvaheliselt moodsa aegluse poetikaga filmis, kuid samal ajal annab sellest teemast väga uudse käsitluse. Kultuurisündmuse kui haridusliku sündmuse näitena võib nimetada juba viidatud Sarneti filmi „Idioot“ toomise avalikkuse ette, samuti Nüganeni lepitusfilmi „1944“. Ka Anton Hansen Tammsaare loominguga põhjal tehtud koomiksitele pühendatud raamat „Teistmoodi Tammsaare“ (2008) oli Tammsaare muuseumi hariduslik projekt.

Kultuurilise kirjaoskuse seisukohast on oluline kogu pidev kriitika, eriti ekstra haridusliku rõhuasetusega kirjutatu. Hariduslik rõhuasetus on kasvav suundumus. Tavameediumitest on see kõige selgemini nähtav filmikunstis (vt Metzger 2007), kuid uue meedia kirjaoskuse teemaga seoses on nüüdseks jõutud digihumanitaaria hariduslike probleemideni (vt Kress 2003, Ho jt. 2011, Messaris 2012).

Kõigi nende näidete puhul on oluline meeles pidada, et kultuurikogemuse analüüs ja kultuuri kirjelduskeelte loomine on lakanud olemast kitsalt ühe kultuuri probleem. Ühe kultuuri enesekirjeldus seostub teiste kultuuride enesekirjeldustega ja tekib identiteetide suhestumine. Kuid kultuuride sees loob iga kultuurivähemusrühm oma identiteedi ja konstrueerib oma kultuurimälu. Tähtis on teada, kuidas need identiteetidid kohanevad põhikultuuriga – kas soodustavad lõimumist või hoopis assimilatsiooni, eraldumist või marginaliseerumist. Vähemusidentiteetide avalik analüüs (ka massimeedias) ja hariduslik mõjutamine on kultuuri tasakaalu ning sisemise dialoogi jaoks oluline tegevus.

Kultuuri tehnoloogiline areng, meediakultuuri veebistumine ja transmeedialiste tekstitüüpide (fänniteksid, paroodiad jms) levik on avatud maailma protsessid ja nendes osalemine loob eelduseid neid ka eesti kultuuri huvides ära kasutada. Kultuurikogemuse uus tahk on sõnumite üheaegne kulgemine erinevates meediumites, täiendussuhted nende vahel ja nende suhete ärakasutamine nii kultuurilises meelelahutuses kui ka hariduses. Kultuuritarbimine on täiendussuhtes osaluskultuuriga.

Kokkuvõte

Artiklis kirjeldatud kultuurikonfliktid on näide vajadusest käsitleda kultuuri selle arengus kui vahendus-süsteemi, milles kultuuri loovad ja kultuuri tõlgendavad keeled arenevad käsikäes. **Eesti kultuur vajab enam kultuuri- ja hariduspoliitilist toetust mitte üksnes loovuse tõstmiseks kultuuriloomes, vaid ka tõlgendamises. Tõlgendusprotsessideta, kuhu peaks kuuluma ka eksperdihinnangute tekkimine, ei saa rääkida kultuuri sidususest.** Sidususega kultuurile on aga iseloomulikud identiteedi- ja mäluhäired. Seega on kultuuri arendamine tõsine sotsiaalne ja majanduslik probleem, täpsemini vajadus. Sest kultuur kui dialoogikeskkond oluliste ühiskondlike probleemide arutamiseks saab alguse ikkagi kultuuri sisemise dialoogi arendamisest. Praegu ei ole Eesti kultuuris valdkonda, kus sisemise dialoogiga oldaks rahul.

Kultuurikeelte areng oleneb loojatest ja neist ei ole Eestis puudus. Eesti kultuur on nii iseseisev kui ka rahvusvaheline oma loomingu poolest. Kuid see kultuur vajab rohkem oma auditoriumi, kultuuritarbijat. Selle tekkimisele saab kaasa aidata kultuurikriitika, kultuuri-analüüs kõige erinevates vormides, mis toimib ühtlasi kultuurihariduse ja -kasvatuseks. Sümpomaatiline rahulolematuse kriitilise tagasisidega eri valdkondades on märk, et Eesti kultuuril jääb vahel puudu võimekusest end mõista, end iseendale arusaadavaks teha. Sellega kaasneb võimetuse eristada kvaliteeti.

Veebikeskkonna tõttu on segunenud professionaalne ja amatöörlik kriitiline mõte, mis nõrgestab nii kultuurikeelte kui ka kultuuri kirjelduskeelte kvaliteeti. Igale ühiskonnale on ohtlik liigne massikultuuristumine, nende inimeste kadumine, kes suudaksid toimida ekspertidena või selliste analüütikutena, kes oskavad teha kvaliteetivõimeid eristusi. Kultuurikeelte identiteedi ja dünaamika suund Eestis oleneb kultuuri- ja hariduspoliitika tahtest ning võimest toetada kultuuriidentiteeti. Kultuuriidentiteet nagu iga identiteet põhineb enese mõistmisel. Ennast mõistvana saab ta olla valmis teisi mõistma ja nendega dialoogi astuma. Suhtlema avatud maailmaga.

Viidatud allikad

Drubek-Meyer, N., Izvolov, N., Mann, J. (2008). Critical editions of films in digital formats. *Studies in Russian and Soviet Cinema*, Vol. 2, No. 2, pp. 205–216.

Ho, Caroline M. L., Anderson, K. T., Leong, A. P. (eds.) (2011). *Transforming Literacies and Language. Multimodality and Literacy in the New Media Age*. London, New York: Continuum.

Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. London, New York: Routledge.

Messaris, P. (2012). Visual „Literacy“ in the Digital Age. *The Review of Communication*, Vol. 12, No. 2, 101–117.

Metzger, S. A. (2007). Pedagogy and the historical feature film: Toward historical literacy. *Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television*, Vol. 37, No. 2, pp. 67–75.

Ojamaa, M., Torop, P. (2015). Transmediality of cultural autocommunication. *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 18, No. 1, pp. 61–78.

Saldre, M., Torop, P. (2012). Transmedia space. – Ibrus, I., Carlos, A. Scolari (eds.). *Crossmedia Innovations: Texts, Markets, Institutions*. Frankfurt am Main, Berlin et al.: Peter Lang, pp. 25–44.

Smith, A. (2000). Images of the Nation: Cinema, Art and National Identity. – Mette Hjort and Scott MacKenzie (eds.), *Cinema and Nation*. London: Routledge, 45–59.

Torop, P. (2011). Tõlge ja kultuur. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Torop, P. (2012a). Ajaloo keeled. – Harro-Loit, H., Tasa, M. (toim.). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 21–43.

Torop, P. (2012b). Rahvusfilm ja kultuur. *Akadeemia*, kd 24, nr 9, lk 1539–1554.

Torop, P. (2012c). Kultuuriajakirjandus ja/kui kultuuri jätkusuutlikkus. *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, 134–138.